

КОРОЛЬ В. М.

**УМОВИ ПРОЖИВАННЯ УЧНІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ СУМЩИНИ У ВІДБУДОВЧІЙ ПЕРІОД
(1943-1950 рр.)**

Однією з найважливіших сторінок відбудови економіки визволеної з-під німецької окупації України стала діяльність системи державних трудових резервів. В той час, як відновлення господарства потребувало робочих рук, а досвідчені кваліфіковані кадри було призвано до збройних сил або вже втрачено на війні, трудові резерви створили з вчорашніх підлітків нову робітничу генерацію. Сотні тисяч доль хлопців і дівчат, мобілізованих до цієї структури, було назавжди змінено. Для багатьох з них роки навчання стали не просто початком дорослого життєвого шляху, а й важким випробуванням. Зокрема, це було пов'язано і з незвичними та часом навіть екстремальними умовами проживання, в які потрапляла молодь.

Становище учнів закладів трудових резервів активно вивчалось у радянські часи. Серед дослідників того періоду передовсім маємо згадати А. Веселова, Е. Котляра, М. Пузанова [1-3]. Втім, їхні роботи писалися в умовах диктату офіційної комуністичної ідеології і є значно тенденційними. В період незалежності України діяльністю системи трудових резервів у контексті соціально-економічних відносин періоду пізнього сталінізму цікавилися О. Бомбандьорова, М. Лобода, Л. Хойнацька, О. Янковська [4-7]. Окремі їхні роботи торкаються і питань умов проживання учнів та стану гуртожитків, хоча багато аспектів проблеми і досі залишаються поза увагою дослідників.

Наша мета - на прикладі шкіл фабрично-заводського навчання та училищ Сумського обласного управління трудових резервів проаналізувати рівень забезпеченості учнів житлом, дослідити стан матеріальної бази гуртожитків цих навчальних закладів, а також з'ясувати головні особливості їх функціонування у 1943-1950 рр.

Відновлення професійно-технічних закладів, об'єднаних централізованою системою трудових резервів, почалося одночасно з відбудовою промисловості після визволення Сумщини від німців у вересні 1943 р. Вже з 1 жовтня у Сумах розпочало діяти ремісниче училище №1 [8, с. 307]. А 2 листопада 1943 р. начальник Сумського обласного управління трудових резервів вже доповідав Головному управлінню трудових резервів (ГУТР) при РНК СРСР про наявність мережі з 2 ремісничих училищ (у Сумах та Шостці), 2 залізничних училищ (у Конотопі та Білопільлі) та 5 шкіл ФЗН (по одній - у Ромнах, Конотопі та Тростянці, дві - у Шостці). Обласне управління декларувало запланований учнівський контингент цих навчальних закладів у 2935 осіб. Ще 2 запланованих РУ та 1 школа ФЗН залишалися неорганізованими внаслідок відсутності матеріальної бази [9, арк. 2-3].

Станом на кінець 1945 р. у Сумській області діяли вже 7 ремісничих, 1 спеціалізоване ремісниче та 2 залізничних училища і 12 шкіл ФЗН, які разом були розраховані на 4,5 тисячі учнів [10, арк. 2]. Максимальної кількості закладів трудових резервів область досягла у 1947 р. Їх стало 25, а фактична чисельність учнівського контингенту зросла до майже 6 тис. [11, арк. 2]. Наприкінці 1940-х рр. ці цифри істотно зменшуються через реорганізацію та скорочення мережі зазначених навчальних установ.

На місцях заклади професійно-технічної освіти відкривалися рішеннями виконавчого комітету обласної ради та бюро обкому партії. Вони спиралися на відповідні постанови ДКО, РНК УРСР та ЦК КП(б)У. На організацію необхідних умов для ведення навчання відводилися надзвичайно стислі терміни.

Так, наприклад, 6 січня 1944 р. виконком Сумської облради депутатів трудящих спільно з бюро обкому КП(б)У видали постанову № 67 про відкриття по одній школі ФЗН у Сумах та Конотопі. Голови виконкомів міськрад, секретарі міськкомів партії та інші посадові особи у Сумах та Конотопі були поставлені перед жорсткими вимогами. Вже до 10 січня 1944 р. необхідно було знайти будівлі для розміщення закладів. До 20 січня того ж року - провести необхідний ремонт приміщень, забезпечити їх паливом та освітленням; надати інструменти, матеріали, а також меблі та весь необхідний інвентар для класних приміщень, майстерень, гуртожитків, їдалень; знайти кваліфікованих майстрів виробничого навчання; провести мобілізацію молоді у кількості по 200 осіб для кожної зі шкіл ФЗН. До 25 січня - повністю укомплектувати штат керуючого персоналу закладів і забезпечити учнівський контингент білизною, обмундируванням та постільними речами. Навчання у цих школах ФЗН мало розпочатися 1 лютого 1944 р. Саме з цього дня облторгвідділ був зобов'язаний надавати харчування для учнів [12, арк. 1-1зв].

Практично всі інші навчальні заклади трудових резервів Сумщини створювалися з таким самим гарячковим поспіхом, що диктувався згори і мотивувався потребами обороноздатності країни. На відкриття школи ФЗН зазвичай відводилося близько 3 тижнів, а ремісничого училища, зважаючи на більш високі вимоги до матеріальної бази та рівня підготовки учнів, - до 5 тижнів. Реевакуйовані заклади (наприклад, повернуте з Новосибірська Конотопське ЗУ №1) зіткнулися з тими ж проблемами, що і відновлювані та створювані з нуля школи і училища. Необхідно враховувати, що ці події відбувалися в умовах зруйнованої промисловості та міської інфраструктури, під час жахливої нестачі харчів, палива, матеріалів, інструментів і обладнання, а також досвідчених кваліфікованих кадрів. Тому не дивно, що навчальні заклади хоча й розпочинали свою роботу за графіком, але залишалися необлаштованими і, як наслідок, мали істотні недоліки навчально-виховного процесу та матеріально-побутового забезпечення.

На початку відбудовчого періоду до шкіл ФЗН та училищ намагалися залучати передовсім контингент з міст та навколишніх сіл. Під час навчання ця молодь продовжувала мешкати вдома. В 1945 р. з близько 4,5 тис. трудрезервників Сумщини [10, арк. 2] в гуртожитках мешкали лише 2098 осіб [13, арк. 61]. Наприкінці 1946 р. начальник Сумського обласного управління

трудовах резервах констатував, що 68% учнівського контингенту проживали не у гуртожитках, а на квартирах у місті чи вдома, як правило, у навколишніх селах на відстані до 8-12 км від закладів. Учням доводилося щодня пішки долати значні відстані. Крім незручностей, це призводило до постійних втрат навчального часу через запізнення та дострокові залишення занять [14, арк. 13].

Республіканське управління трудових резервів (РУТР) звітувало про наявність станом на кінець 1944 р. в середньому по УРСР близько 3,5 м² корисної площі на кожного мешканця гуртожитку [15, арк. 33]. В той же час у мережі відповідних закладів Сумської області було 9 діючих гуртожитків загальною площею 4 тис. м² на 1,5 тис. учнів (тобто 2,7 м² на одну особу) [16, арк. 29]. Тіснота приміщень залишалася вкрай серйозною проблемою і надалі.

1946-1947 рр. позначилися стрімкою розбудовою системи трудових резервів. Кількість учнівського контингенту значно зросла. І хоча одночасно відбувалося створення додаткових гуртожитків, а їх загальна площа збільшилась до 8427,9 м², та в середньому по області на одного учня припадало всього 2,5 м² житла. За підрахунками обласного управління не вистачало майже 5 тис. м спальних приміщень. Найгірше становище склалося у РУ №4 (м. Конотоп), де 173 учні проживали на площі 329 м² (тобто мали 1,9 м² на особу) [11, арк. 46]. До того ж половина площі гуртожитку припадала на напівпідвальні кімнати, визнані непридатними для проживання за санітарним станом. Тому у звіті РУТР згадується наявність всього 1,4 м² житлової площі на одну особу в РУ №4, що у 1947 р. виявилось чи не найнижчим показником в УРСР і навіть викликало занепокоєння на республіканському рівні, адже середнє відповідне значення по Україні становило тоді 3,7 м² на особу [17, арк. 66-67].

Будівлі, відведені під гуртожитки, зазнали пошкодження під час війни і потребували відбудови та ремонту. Розраховувати на допомогу від державних органів та підприємств одразу не доводилось. Усі ремонтні роботи (штукатурення, побілення, відбудова опалення, дахів, дверей, вікон) були проведені протягом п'яти місяців силами самих учнів та персоналу закладів, які з ентузіазмом займалися відбудовою. Станом на 1 березня 1944 р. поштукатурено близько 1,5 тис. м² поверхонь, побілено 15 тис. м² стін і стель, відремонтовано 400 віконних рам, 87 дверей, 370 м² дахів. За відсутності транспорту матеріали доставлялися учнями вручну. Так, вони збирали цеглу на руїнах будинків та зносили до гуртожитків. Училищами і школами ФЗН Шостки та Конотопа проводився збір віконного скла серед населення. Там, де скла не вистачало, вікна частково закладали цеглою. Таким чином було закладено 525 вікон [16, арк. 29].

До зими приміщення намагалися додатково відремонтувати та утеплити. Перевірялася справність системи опалювання. Як правило, гуртожитки опалювалися самостійно і лише у виняткових випадках централізовано. Основним видом палива у даний період був торф місцевого видобутку, але і його було в недостатній кількості. Наприклад, взимку 1947-1948 рр. для опалення закладам трудових резервів Сумщини не вистачало 1275 тонн торфу із запланованих 3321 тонн [11, арк. 46]. Також використовувалися дрова, до заготівлі яких залучалися учні. Але часто паливо просто нічим було привезти

через відсутність транспорту. Траплялося, що отриманий торф був поганої якості, вологий і непридатний до горіння (Роменська школа ФЗН №5, 1946-1947 рр.) [18, арк. 3]. Якісне ж кам'яне вугілля постачалося у мізерній кількості. Нестача палива позначалася на температурі приміщень. Через постійний холод взимку учні постійно масово хворіли. Траплялися навіть смертельні випадки.

Не краще склалася ситуація і з меблями. Учні були змушені збирати залишки залізних ліжок на руїнах та згарищах будівель. Таким чином було зібрано та відремонтовано близько 1 тис. ліжок [16, арк. 29]. Тумбочок і табуретів довгий час не було взагалі, столів обмаль. Тому учні змушені були тримати особисті речі під ліжками або під матрацами. Значну кількість необхідних меблів учні почали виготовляти самотужки. Наприклад, лише у березні-квітні 1946 р. учні Конотопського залізничного училища №1 виготовили 243 табурети, 15 ліжок, 12 столів, 10 дерев'яних диванів, 2 шафи, 12 вішалок [19, арк. 16зв., 17зв.].

Відчувалася гостра потреба у м'якому інвентарі. У 1944 р. на 1,5 тис. мешканців гуртожитків мережі трудрезервів області виділено лише 740 матраців, зшитих з білизняної тканини, і 200 ковдр. Рушники, постільна білизна, подушки були повністю відсутні. З цієї причини учнів зобов'язали взяти з дому власні постільні речі, а матраци і ковдри, отримані від обласного управління трудових резервів, видавалися тільки нужденним та сиротам [16, арк. 30]. Питання про забезпечення закладів м'яким та жорстким інвентарем постійно ставилося перед РУТР, але повною мірою воно вирішилося вже тільки на початку 1950-х рр.

У перші післяокупаційні роки санітарно-гігієнічні умови проживання у гуртожитках були вкрай тяжкими. Справжнім лихом стала завошивленість, що масово поширилася через відсутність лазень, пралень та регулярної заміни натільної і постільної білизни (там, де вона взагалі була). У перенаселених гуртожитках панувала атмосфера безладу і неохайності.

Погані умови проживання були однією із головних причин втеч з досліджуваних навчальних закладів. До цих актів "дезертирства" відносилися надзвичайно серйозно, оскільки вони ставили під загрозу виконання державних планів, покладених в основу радянської адміністративно-командної економіки. У звітах Сумського обласного управління трудових резервів зазначається, що найголовнішим заходом для боротьби з втечами є створення кращих побутових умов для учнів [20, арк. 11].

Лише з 1948 р. умови проживання почали відчутно покращуватися внаслідок реорганізації обласної мережі закладів трудових резервів, що включала її скорочення та перерозподіл матеріальної бази закритих навчальних одиниць. Значна допомога в облаштуванні гуртожитків почала надходити від базових підприємств закладів. Таку допомогу вони були зобов'язані надавати за постановою Ради Міністрів СРСР від 17 червня 1947 р. "Про виконання будівництва нових училищ та шкіл ФЗН" [17, арк. 67].

Наприклад, якщо у 1946 - на початку 1947 рр. Роменська школа ФЗН №5 мала 300 м² житлових приміщень на 100 осіб контингенту [21, арк. 1зв.], то у другій половині 1947 р. базове підприємство "Роменська нафторозвідка"

збудувало для свого навчального закладу додатково ще дві двоповерхові будівлі, які використовувались під гуртожитки [22, арк. 5]. Загальна площа спальних кімнат тепер складала 945 м² на 200 осіб (по 4,7 м² на особу) [23, арк. 7]. Крім того, нові гуртожитки містили відсутні до цього побутові і гардеробні кімнати, душову, пральню, сушильну кімнату, медпункт та ізолятор на чотири місця [24, арк. 1]. У 1949-1950 рр. гуртожитки настільки були добре забезпечені інвентарем першої необхідності, що керівництво навчального закладу вже висловлювало занепокоєння щодо нестачі таких речей, як пухові подушки, дзеркала, праски, графіни [24, арк. 7зв.]. Ще за пару років до того вони однозначно сприймалися як предмети розкоші. Згадані нові гуртожитки були електро- та радіофіковані, у кімнатах розміщені квіти, картини, плакати і лозунги. В рамках соцзмагань серед кімнат проводились конкурси на краще приміщення. Зокрема, в 1950 р. перемогли учні, які за власний кошт навіть придбали фіранки на вікна своєї кімнати [24, арк. 6].

Для забезпечення порядку у гуртожитках шкіл ФЗН та училищ постійно перебували чергові коменданти, якими керував старший комендант. Крім приміщення для проживання учнів, гуртожиток ставав ще й місцем продовження виховного процесу. До штатів закладів введено посади вихователів, які слідкували за дотриманням розпорядку дня, проводили вечірні перевірки, контролювали дисципліну. Майстри виробничого навчання теж були зобов'язані регулярно відвідувати у гуртожитку довірені їм групи. Після війни на усі згадані вище посади здебільшого призначали демобілізованих сержантів та офіцерів, які прагнули запровадити порядки, наближені до військових. Часом цьому сприяли і великі розміри спальних кімнат, що розраховувалися одразу на цілу групу учнів кожне і нагадували казармені приміщення.

Постійний нагляд за учнями був дійсно необхідний. Середовище хлопців, що виростили в умовах війни без достатнього батьківського виховання, було досить жорстоким. Непоодинокими явищами були бійки, крадіжки та грабунки. За байдужості та потурання адміністративно-педагогічного персоналу порушення дисципліни могли набирати загрозливих форм. Так, у квітні 1950 р. одна з груп РУ №1 (м. Суми) відчула всюдозволеність після розпивання спиртного зі своїм майстром і вчинила напад на іншу групу. В результаті одного нападника за жорстоке побиття з хуліганських мотивів засудили до 4 років позбавлення волі, ще двох його товаришів - до 3 років [25, арк. 13, 17].

У закладах, де одночасно навчалися представники обох статей, з вересня 1944 р. запроваджувалося відокремлене проживання [2, с. 114-115]. Для кожної статі відводилися окремі будівлі або, принаймні, різні поверхи чи різні частини корпусів. Однак зазначимо, що жіноча присутність тут була порівняно невеликою. Наприклад, у 1945 р. у гуртожитках закладів трудових резервів Сумщини мешкали 1832 юнаків та лише 266 дівчат (тобто у співвідношенні майже 7:1). Водночас загалом по Україні відповідні показники склали 75,5 тис. осіб чоловічої та 15 тис. осіб жіночої статі (близько 5:1) [13, арк. 61]. У наступні роки кількісне співвідношення між статями на користь жіночої не змінювалося.

Таким чином, відновлення гуртожитків навчальних закладів трудових резервів Сумщини здебільшого проводилося силами учнівського контингенту та адміністративно-педагогічного персоналу. Велике значення для цих важливих об'єктів соціальної сфери мала допомога базових підприємств. Головними проблемами, які перешкоджали відбудові та нормальному функціонуванню гуртожитків, були дефіцит будівельних матеріалів, нестача меблів, м'якого інвентаря, палива, а також тісного приміщень, антисанітарія, питання дисципліни. Загалом умови проживання учнів покращилися лише в кінці досліджуваного періоду.

1. Веселов А.Н. Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования в СССР / А.Н.Веселов. - М.: Профтехиздат, 1961. - 435 с.

2. Котляр Э.С. Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны / Э.С.Котляр. - М.: Высшая школа, 1975. - 240 с.

3. Пузанов М.Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М.Ф.Пузанов, Г.И.Терещенко. - К.: Вища школа, 1980. - 296 с.

4. Бомбандьорова О.А. Державні трудові резерви на відбудові енергетичних та металургійних підприємств України (1943-1945 рр.) / О.А.Бомбандьорова // Наукові записки: [збірник наукових статей] / Відп. ред. М.І.Шкіль, укл. П.В.Дмитренко. - К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. - Вип. 35, Ч. 4: Педагогічні та історичні науки. - С. 201-210.

5. Лобода М. Підготовка кваліфікованих робочих кадрів для підприємств важкої промисловості України (1943-1950 рр.) / М.Лобода // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. - Випуск 11. - К.: Інститут історії України НАН України, 2008. - С. 340-350.

6. Хойнацька Л.М. Підготовка трудових резервів для машинобудівної промисловості України (1943-1950) / Л.М.Хойнацька // Доповіді та повідомлення. Історія: В 2 ч. - Ч.2: XX століття. - Одеса-Київ-Львів, 1999. - С.475-480.

7. Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян / О.Янковська // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х - середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. - Кн.1, ч.1-2 / Відп. ред. В.М.Даниленко. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. - С.293-351.

8. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941-1945: Сборник документов и материалов. - К.: Наукова думка, 1988. - 440 с.

9. Державний архів Сумської області (далі - Держархів Сумської обл.), ф. Р-3369, оп.1, спр.2, 10 арк.

10. Там само, спр.12, 31 арк.

11. Там само, спр.24, 58 арк.

12. Там само, спр.3, 7 арк.

13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4609, оп.1, спр.21, 92 арк.

14. Держархів Сумської обл., ф. Р-3369, оп.1, спр.18, 57 арк.

15. ЦДАВО України, ф. 4609, оп.1, спр.9, 65 арк.

16. Держархів Сумської обл., ф. Р-3369, оп.1, спр.7, 218 арк.

17. ЦДАВО України, ф. 4609, оп.1, спр.45, 135 арк.

18. Держархів Сумської обл., ф. Р-6477, оп.1, спр.27, 24 арк.

19. Там само, ф. Р-5016, оп.1, спр.18, 13 арк.

20. Там само, ф. Р-3369, оп.1, спр.34, 83 арк.

21. Там само, ф. Р-6477, оп.1, спр.28, 2 арк.

22. Там само, спр.31, 61 арк.

23. Там само, спр.44, 10 арк.

24. Там само, спр.76, 10 арк.

25. Там само, ф. Р-3369, оп.1, спр.65, 159 арк.